

*Андрій ГУРБИК
(Київ)*

УКРАЇНСЬКА АРМІЯ У ВІЙНІ КОАЛІЦІЙНИХ СИЛ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1656–57 рр.)

В історії кожного народу є вікопомні події, які справили кардинальний вплив на подальшу його долю та сприяли значному піднесення народної свідомості. Для народів Європи XVI–XVII ст. такими етапними віхами були Нідерландська і Англійська революції. Для України такою подією стала Визвольна війна середини XVII ст. Непересічне значення останньої полягало перш за все в тому, що війна призвела до відродження держави в Україні, а в історичній перспективі дала могутній поштовх для розвитку української нації.

Зважаючи на таку велику роль Визвольної війни в історичній долі України, остання завжди була в центрі уваги дослідників. Різноманітним аспектам даної наукової проблематики істориками було присвячено десятки монографій та сотні статей. Проте, пануючими концептуальними зasadами Визвольної війни, практично до спочатку 90-х років нашого століття в радянській історіографії, залишилися теоретичні положення, вироблені ще в 50-ті роки, які попри інші вади, перш за все необґрунтовано обмежували 1654 р. хронологічні рамки війни. А тому і на початку 90-х років фахівці вимушенні були констатувати той факт, що «з поля зору вітчизняної історіографії до кінця 80-х років повністю випадала політична історія України після 1654 р. Не опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду Української держави другої половини XVII ст.»¹

На нинішньому етапі розвитку вітчизняної історіографії, коли переважна більшість фахівців вже не обмежує Визвольну війну рамками Переяславської ради, все нагальніше постає завдання переосмислення як теоретичних проблем Визвольної війни, так і відтворення фактологічної картини історії визвольних замагань в Україні після 1654 р.

Одній із таких маловідомих сторінок Визвольної війни українського народу середини XVII ст., а саме участі української армії у війні Швеції й Трансильванії проти Речі Посполитої 1656–57 рр., присвячена дана стаття. Актуальність дослідження зазначеного блоку проблем полягає в тому, що дана тематика ще не була предметом спеціального наукового вивчення вітчизняних дослідників, а наявні роботи, в яких

частково піднімалися дотичні до неї сюжети, не можуть задоволити нинішніх наукових вимог. Тим паче, що автор мав можливість розширити джерельну базу дослідження за рахунок залучення польських архівних матеріалів.

Укладення в 1654 р. конфедеративного союзу Росії й України відкривало широкі можливості для останньої у вирішенні головних завдань Визвольної війни середини XVII ст.: нанесенні поразки Речі Посполитій та реалізації ідеї соборності Української держави. Основними передумовами досягнення зазначеної мети мали стати вирівнювання складної для України геополітичної ситуації, що склалася в попередній період в Центрально-Східній Європі, та активізація спільніх українсько-московських військових операцій. Проте, швидко покращити міжнародну ситуацію в регіоні і добитися явних успіхів у бойових діях українській стороні не вдалося.

У відносинах із Москвою доводилося докладати багато зусиль, щоб переконати союзника перенести основний театр бойових дій із смоленсько-білоруського напрямку на Україну. І лише з підходом московських полків (січень 1655 р.) Б. Хмельницький повів рішучі дії проти об'єднаних польсько-татарських військ. До кінця травня 1655 р. було звільнено Брацлавщину, а в липні розпочато наступ на Львів. Облога останнього та поява в жовтні 1655 р. значних підрозділів української армії на західних рубежах Галичини засвідчили фактично про встановлення протекторату (хоча й тимчасового) гетьмана України над даним регіоном. Що в поєднанні із успіхами українських військ на північному сході, де було прилучено до Української держави Стародубщину, Кричевський і Бихівський повіти робило, ситуацію досить оптимістичною та перспективною². Адже ідея соборності України фактично набирала реальних обрисів.

Розв'язання іншого завдання — розгром армії Речі Посполитої в даний період теж мало чималі перспективи. Оскільки, в 1655 р., скориставшись успіхами українсько-московських військ, у війну проти Польщі вступила Швеція. Війська останньої, захопивши Курляндію й Прусію, пройшли рейдом через Великопольщу, Литву і Гданське Помор'я. У вересні 1655 р. шведи окупували Варшаву, а в жовтні капітулював і Krakів. Згодом прусський електор Фрідріх Вільгельм уклав із Швецією в січні 1656 р. спрямовану проти Польщі військову угоду й направив на допомогу Карлу X Густаву 8 тис. армію³.

Річ Посполита, таким чином, в умовах одночасного ведення війни на два фронти з двома коаліціями: українсько-московською та шведсько-бранденбурзькою, стояла на краю прірви. Але в справу втрутився, не завжди очевидно явний, але часто досить суттєвий, геополітичний

фактор. Вказані військові альянси, які вели війну проти Польщі були новими геополітичними утвореннями, які одразу ж значно порушили усталену рівновагу сил в даному європейському регіоні. А це в свою чергу привело в дію механізми відновлення геополітичної рівноваги та встановлення паритетних відносин між державами.

Вже укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. привело до активної йому протидії сусідів України. Туреччина в цих умовах зняла з себе всі попередні обіцянки щодо підтримки Б. Хмельницького, а Крим, опинившись у сусідстві з новим потужним альянсом, змущений був піти на союз із Польщею. Подібну ж загрозу для себе вбачали в новій українсько-російській конфедерації також Трансильванія, Молдавія і Валахія, що продовжувало утримувати зазначені князівства в сфері політичних інтересів Речі Посполитої³. Таким чином, встановлення Переяславсько-Московської системи для України, з одного боку, відкривало чималі можливості для досягнення поставлених цілей, а з іншого призводило до певних зовнішньополітичних ускладнень, які Б. Хмельницький був готовий терпіти взамін на активну, і перш за все, військову допомогу Москви.

Інший негативний для України фактор проявлявся в тому, що не було єдності і між обома альянсами, які вели війну проти Речі Посполитої. Зокрема, вже в жовтні 1655 р. шведська сторона, яка свого часу скористалася українсько-російським наступом і здобула чимало міст в Польщі, в досить різкій формі виступила з вимогою, щоб Б. Хмельницький вивів українську армію за межі Галичини, маючи щодо останньої особливу думку. З іншого боку Москва, стривожена успіхами шведської армії в Польщі та Прибалтиці, і запобігаючи значному посиленню Швеції в регіоні, йде на малозрозуміле зближення з польською стороною. Все це разом свідчило, що завдання реалізації ідеї соборності України в 1655 р., а воно могло бути лише наслідком успішної війни проти Речі Посполитої, відкладалося на майбутнє.

Початок 1656 р. ознаменувався значною дипломатичною активністю України, що перш за все було обумовлено необхідністю пошуку нових шляхів для виконання головного завдання, яке ставив у даний період перед собою гетьман Б. Хмельницький — включення до складу козацької держави західного регіону українських земель. Звичайно, найкоротшим шляхом досягнення поставленої мети було продовження успішної війни українсько-московських військ проти Польщі та звільнення західноукраїнських земель. Проте, незважаючи на вдалу військову кампанію восени 1655 р. на землях Великого князівства Литовського, вже тоді, як слушно відзначали дослідники, «виразно окрес-

люється тенденція до припинення російською армією наступу вглиб Речі Посполитої, хоча для його проведення були всі необхідні умови»⁴.

В кінці 1655 — на початку 1656 р. вже чітко простежується зміна зовнішньополітичного курсу Москви від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції, якій 17 травня 1656 р. Росія оголосила війну⁵.

А наступні події: недопущення української делегації до російсько-польських переговорів у Вільно; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир'я; заборона московського уряду переходити українським військам «лінію України» — остаточно розвіяли надії Б. Хмельницького на повернення західноукраїнських земель з допомогою Москви. Тож не дивно, що в 1656 р. всі зусилля української дипломатії були спрямовані на пошук нових потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі. Протягом практично всього 1656 р. велася копітка дипломатична робота та обмін посольствами з Швецією, Трансільванією, Молдавією і Валахією⁶.

Остаточно формування нової антипольської коаліції завершилося підписанням в угорському місті Радноті 26 листопада 1656 р. шведсько-трансільванського договору. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим поділом земель останньої між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Україною з осібним князівством для Богуслава Радзивілла. Зазначена система юридично закріплювала визнання в Європі Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України, то згідно Раднотської системи їхня доля мала остаточно визначитися пізніше після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій⁷. Те, що союзники, розпочинаючи спіальну війну проти Польщі, не погоджувалися поступитися західноукраїнськими землями на користь України, значною мірою вплинуло на позицію останньої. В таких умовах Б. Хмельницький не наважувався остаточно поривати з Москвою, оскільки остання все ще залишалася в політичних планах гетьмана України важливою противагою агресивним устримленням Польщі та значним стримуючим фактором для Османської імперії⁸.

Виконуючи в рамках Раднотської системи свої союзницькі зобов'язання, Україна виправила в грудні 1656 р. в похід проти Польщі 20-тисячний козацький корпус. До складу останнього входили Київський, Переяславський, Білоцерківський полк, а також численні загони «охотників» (добровільців). Загальне командування корпусом було покладене на паказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца, Сулименка та інших козаць-

ких ватажків⁹. Незважаючи на складні погодні умови та доляючи великі сніги, українські війська просувалися на зустріч із союзниками і в лютому 1657 р. об'єдналися поблизу Перемишля з основними силами трасільвансько-молдавсько-валаської армії під командуванням Д'єрдя II Ракоці. У війську останнього нараховувалося 18000 кінноти, 5000 піхоти, а також 6000 волохів. Тут же поблизу Перемишля на спільній військовій раді було вирішено йти походом на Krakів¹⁰.

На першому етапі походу, який тривав близько двох місяців, союзні армії подолали близько 400 км і 18 березня 1657 р. увійшли до давньої польської столиці Krakів. В стратегічному відношенні наступ на Krakів семиградсько-українські війська вели широким фронтом від Лежайська до Санока. При цьому було завдано значних руйнувань містам і селам Польщі. Значно постраждали під час рейду союзників Санок, Динів, Дубечко, Бжошів, Бабичі, Мжиглод, Прухник, Жешов, Тичин, Сокул, Тарногород, Самбір, Krakовець, Радимне, Ланцут та ін.¹¹

Нинішній стан джерельної бази не дає підстав чітко встановити, які підрозділи коаліційних військ більше винні у руйнуванні тих чи інших міст Польщі. Визначити це вдається лише в поодиноких випадках. Проте, незважаючи на фрагментарність джерел, деякі історики гіпотетично намагалися виділити ті підрозділи коаліційних військ, які відзначалися більшою жорстокістю. Але, думается, що такий шлях досліджень малоперспективний. Оскільки часто не відображає реальної картини війни і приводить до певних крайнощів. Так, коли «Історія українського війська» (Львів, 1936, ч. I. — С. 216) всю вину за руйнування в Польщі покладає на семиградські війська: «...вояки Ракоціа тільки й тим займалися, що по дорозі грабували всі міста й села», то Л. Кубаля зазначає, що «передовсім козаки із сатанинською жорстокістю палили все по дорозі», а П. Войтович узагальнено пише про жорстокі «козацькі інстинкти»¹².

Більш перспективним шляхом наукового пошуку може бути встановлення загальної картини спустошення польських земель арміями союзників, оскільки, як відзначають і сучасні польські історики, що досить важко сьогодні визначити, які відділи цих армій більше винні в грабунках і розбоях та виявити чия вина більша — семигородців чи українців. Як влучно писав Й. Пулцвяртек: «...документальні матеріали, якими сьогодні оперує історик не дають підстав для чіткого розмежування»¹³. Хоча в тих випадках, де джерела чітко вказують на те, який підрозділ зруйнував конкретне місто, вважаємо, про це слід чесно писати. Разом з тим, не применшуючи масштаби розорення польського Підгір'я, не слід забувати й те, що повідомлення тогочас-

них польських хронік мали й певне ідеологічне навантаження. Відомості подібного характеру про жорстокість союзників у Польщі в повні могли перебільшуватися для превентивного оправдання насильств поляків в Трансільванії, куди з військом у відповідь направлялася армія Любомирського. Хоча цим самим коло замикалося. Оскільки українські полки, які брали участь у коаліційній армії, теж в повні могли користуватися подібною логікою. А. Жданович та козаки київського полку при цьому могли згадувати кривавий рейд та спалення Києва в 1651 р. армією Я. Радзивілла, підрозділи І. Богуна — спустошення «вогнем і мечем» Брацлавщини в 1654–55 р. драгунами Лянцкоронського, Чарнецького, Потоцького (за визнанням останніх їхні війська знищили в даному регіоні близько 50 міст та сотні сіл). Та й великі загони «охотників», які в своїй переважній більшості були набрані із Брацлавщини та інших спустошених військами Речі Посполитої регіонів України, утримували в пам'яті приклади жорстокості жовнірів. Все це жодною мірою не виправдовує свавільних дій коаліційних військ в межах Польщі, але дає відповідь хоча б на деякі питання про причини жорстокості угорців, українців і волохів на польських землях. Таким чином війна продовжувала свій страшний лік нескінченним жертвам та надалі розкручувала маховик ненависті протиборствуючих сторін.

Загалом перший етап війни (хоча й було здобуто Краків та розгромлено незначні польські підрозділи поблизу Самбора, Ланцута, Перемишля, Ропчиці) не приніс союзникам очікуваних військових та політичних результатів. Оскільки час йшов, але жоден більш-менш значний польський підрозділ не був розбитий, а розорення краківського Підгір'я викликало не лише народну війну проти завойовників, але й роздратування прихильників Д'єрдя II Ракоці в Польщі.

На другому етапі війни, який розпочався 20 березня 1657 р., союзні війська вирушили з Krakова на з'єднання із шведською армією. Остання під командуванням Карла X Густава, залишивши деякі залоги в Прусії, стрімким маршем просування на південний захід трансільвансько-українським військам. Об'єднання всіх коаліційних сил відбулося на початку квітня 1657 р. неподалік Сандомира. Опісля пишних та урочистих прийомів, які по черзі влаштовували шведські, трансільванські й українські воєнначальники, розпочалися робочі військові ради. Останні відбувалися на фоні обопільного розчарування. Семиградсько-українські полководці були здивовані малою чисельністю шведських військ (всього 7 тис. чол.), а Карл X Густав був роздратований неорганізованістю та відсутністю дисципліни в семиградських та українських полках. Протягом десяти днів союзникам так і не

вдалося дійти згоди щодо єдиного плану ведення війни. Хоча Карл X пропонував розділити сили і якнайшвидше шукати великих польських підрозділи, щоб нав'язати генеральний бій, але в кінцевому підсумку було вирішено всім разом йти на Брест¹⁴. Опанування останнього особливо бачилося важливим, оскільки до Бреста легко можна було переправити провіант та додаткові козацькі полки з України, а також шведські важкі гармати із Прусії.

11 квітня 1657 р. шведсько-трансільвансько-українські війська форсували поблизу Завихосту Віслу і того ж дня були вже в Краснику. Після невдалих спроб здобути Замостя коаліційні армії опанували Люблін, а згодом (15–20 квітня) Подлідов, Сточек, Мінськ, Венгров і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657 р.¹⁵ Перебування українського козацького корпусу на Берестейщині було використане для переговорів з шляхтою Пинського повіту, яка 13 травня прийняла рішення про встановлення союзу із Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині¹⁶.

Тим часом, як українська сторона перебування у Бресті (7–15 травня 1657 р.) використала досить ефективно, справи у середині самої коаліції все загострювалися, що значною мірою обумовлювалося різними завданнями, які ставили перед собою її учасники. Йдучи на Брест, Карл X, перш за все, розраховував отримати з України додатково 20 тис. козаків для себе та провіант. Але небажання шведсько-трансільванської сторони визнати за Україною її конкретні надбання (на Пинщині, Волині, Галичині) лише дратували Чигирин. То ж ні про які додаткові полки чи навіть фураж не могло бути й мови. Таким чином похід на Брест не вирішив жодного з поставлених союзниками завдань, що на фоні суперечностей між Карлом X і Ракоці із-за навербованих у війську останнього козаків та волохів, а також конфліктів між солдатами через розподіл здобичі, ставило коаліцію на межу розвалу¹⁷.

Інше завдання — переправлення із Прусії до Польщі додаткових військових сил Шведції не лише не було виконане, але й навпаки, Карл X із-під Бреста почав відводити свої основні сили, залишаючи тим самим польський театр воєнних дій. Це було викликане необхідністю боронити свої володіння від Данії, яка розпочала проти шведських залог військові операції. Не поставивши до відома союзників, Карл X залишив при Ракоці лише корпус Стенбока, а сам із основними силами направився із Бреста за Віслу. Віроломство такого кроку було не лише в порушенні Раднотського договору 1656 р., але і в тому, що шведський король, готовуючись залишити Брест, навербував в українській армії значну кількість козаків. Раднотська коаліція цим

самим стояла на межі розвалу, оскільки, і Бранденбурзький курфюрст теж вже вважав себе не зобов'язаним надалі дотримуватися союзницьких обіцянок та розпочав сепаратні переговори із польським королем Яном Казимиром¹⁸.

В таких непростих умовах 15 травня 1657 р. українсько-трансильванські армії вирушили із Бреста в похід на Варшаву, маючи в своєму складі із шведських військ 3-тисячний корпус генерала Стенбока. В стратегічному відношенні цей похід ще мав чималі перспективи, оскільки за чисельністю коаліційні сили вповні могли завдати удару військам Речі Посполитої, та й стратегічна ініціатива ще була на боці союзників і залишалася надія на повернення шведської армії Карла X.

Через 21 добу — 4 червня 1657 р., подолавши майже 300 км, українсько-трансильванські війська оточили столицю Речі Посполитої Варшаву. Після кількаденних переговорів із варшавським комендантом, у яких активну участь брав київський підкоморій Ю. Немирич, гарнізон Варшави капітулював 9 червня 1657 р., а місто сплатило викуп 3642 злотих¹⁹. Проте, незважаючи на останній та обіцянки безпеки, Варшава була вже вкотре за останніх декілька років пограбована й зруйнована. Але день здачі Варшави став чорним днем не лише для поляків, але і для Семиграддя, оскільки саме в цей час у відповідь на похід Ракоці та, намагаючись помститися семиградцям за свої розорені маєтності (поблизу Ланцути), маршалок Ю. Любомирський розпочав похід «вогнем і мечем» по Семиграддю. Військо останнього за кілька тижнів спустошило володіння Ракоці в комітатах Берег Угоча, Займар; замки — Підхерін, Шент Міклош, Ракос; міста — Мункач, Вари, Берег-Шаш і понад 300 сіл²⁰.

Ракоці та семиградська армія, які перебували у Варшаві, нічого не знали про спустошення своїх комітатів. Але тривога в союзній армії все зростала з кожним днем. По-перше, Ракоці і Жданович остаточно зрозуміли, що Карл X не скоро повернеться із Помор'я для ведення спільніх операцій у Польщі і, що семиградсько-українській армії прийдеться на своїх плечах нести подальший тягар військової кампанії. А після того, як посол Штернбах 11 червня 1657 р. повідомив союзникам, що шведський король наказав і корпусу Стенбока йти до основної шведської армії, стала очевидною подальша безперспективність перебування у Варшаві. 11 червня 1657 р. українсько-трансильванські війська залишили польську столицю²¹. Так завершився третій етап війни, коли союзникам стало зрозуміло, що через відхід шведської армії з Польщі, здобути військову перемогу над Річчю Посполитою в цій війні не вдасться.

Розпочався останній четвертий етап військових дій. 19 червня 1657 р. союзники дісталися Сандомира, де дізналися, що на допомогу Польщі вже прийшло 17-тисячне австрійське військо, яке рухається на Krakів. Шлях відступу до Трансільванії був таким чином відрізаний, а тому залишався один-єдиний напрямок — в Україну. 20 червня 1657 р. союзні армії переправилися через Віслу, проте, Ракоці, втративши контроль над армією, вже не бажав ні воювати, ні відступати і шукав щонайменшої нагоди замирення з польським королем. 12 липня 1657 р. поблизу Меджибожу семиградський князь підписав капітуляцію. Українська ж армія на чолі із А. Ждановичем того ж дня залишила семиградське військо і вступила у межі України, де з'єдналася із військом Ю. Хмельницького, що поспішало їй на допомогу²². Таким чином немає підстав твердити, як це роблять деякі дослідники, про те, що саме відступ українського корпусу став причиною капітуляції Ракоці. Тут було саме навпаки. Лише постійне намагання семиградського князя примиритися на будь-яких умовах з польською стороною та початок реальних переговорів про капітуляцію змусили А. Ждановича відвести свій корпус за Південний Буг, щоб не стати розмінною монетою в польсько-семиградських переговорах. Так закінчився останній, четвертий етап походу, який завершив війну коаліційних сил проти Речі Посполитої (за місяць на шляху від Варшави до Меджибожу союзники подолали близько 600 км).

Загалом, для України участь у війні Швеції й Трансільванії проти Польщі мала велике значення. Перш за все, Речі Посполитій було завдано превентивного удару, що значно послабило військовий потенціал останньої та перешкодило її активним діям на українському фронті. Війна зірвала процес ратифікації польським сеймом підписаних із Москвою й невигідних Україні Віленських угод 1656 р. А в цілому для Польщі, незважаючи на те, що їй вдалося в 1657 р. з допомогою армії Габсбургів відбити похід союзницьких сил, дана війна та Раднотська система загалом означали початок цілої серії договорів та коаліцій її сусідів, спрямованих на руйнування та розподіл земель Речі Посполитої.

¹ Смолій В., Стапанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 3–10.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 85–88.

³ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od średkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). — Poznań, 1994. — S. 476–482.

⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. — С. 85.

⁵ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрушовское перемирие 1667 г.). — Саратов, 1960. — С. 40–41; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 177.

⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернаського. Інститут рукопису (далі НБУ IP). — Ф. 11, 15564–15570, арк. 57, 58; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656 pp.) // Архіви України, 1966. — № 3. — С. 62–71; Акти ЮЗР. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 546, 557; Т. 11. — СПб., 1879. — С. 691; Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 pp. // ЗНТШ. — Т. 154. — Львів, 1937. — С. 46–47.

⁷ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów (s. a.). — S. 132; Samsonowicz H. Miesce Polski w Europie. — Warszawa, 1995. — S. 137–138.

⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 181; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 13.

⁹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 79, оп. 2, спр. 99, арк. 1; Документи Богдана Хмельницького (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 551.

¹⁰ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. — T. XI — Londyn, 1960–1961. — S. 99; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1931. — С. 1322–1323, 1388–1389.

¹¹ Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. — Przemyl; Rzeszw, 1993. — S. 14; Wojtowicz P. Op. cit. — S. 100.

¹² Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 149; Wojtowicz P. Op. cit. — S. 104–108.

¹³ Pulcwiartek J. Najdalszy zachodni pochod wojsk Bohdana Chmielnickiego — mit a rzeczywistość // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. — Львів; Люблін, 1996. — С. 87.

¹⁴ Архів ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — № 102. — С. 298; Kubala L. Wojna Brandenburska. — С. 152–154.

¹⁵ Wojtowicz P. Op. cit. — S. 105–106; Грушевський М. Назв. праця. — С. 1398.

¹⁶ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. — Київ; Віденсь, 1920. — С. 11–17, 201–202, 228.

¹⁷ Архів ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — № 102. — С. 298; № 106. — С. 315.

¹⁸ Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 159; Грушевський М. Назв. праця. — С. 1406–1407.

¹⁹ Бібліотека Музею Чарторийських (Краків) (далі — БМЧ). — Відділ рукописів, спр. 1656, арк. 257, 258; Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655. — Т. II. — Warszawa, 1957. — S. 237–257; Dzieje Warszawy. Warszawa w latach 1526–1795. — Warszawa, 1984. — S. 185.

²⁰ Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 164–165.

²¹ БМЧ (Краків). — ВР, спр. 1656, арк. 260–261; Wojtowicz P. Op. cit. — S. 107.

²² БМЧ (Краків). — ВР, спр. 1656, арк. 261–262; Грушевський М. Назв. праця. — С. 1457–1459.